

AYNUR XƏLİLOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

HAQQA YÜRÜYƏN USTAD AŞIĞIN BƏLALI ÖMÜR VƏ SƏNƏT YOLU

Azərbaycanda aşıq sənəti təşəkkül tapdıqdan sonra Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım kimi qüdrətli saz-söz ustalarının fəaliyyətləri sayəsində bütöv tarixi-coğrafi arealda sürətlə yayılaraq yüksələn templə dinamik inkişaf prosesi keçirmiş, zəngin milli-mədəni irs meydana gətirmişdir. Ümumilikdə Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafı və zənginləşməsində xüsusi xidmətlər göstərmiş belə yaradıcı-ustad aşıqlar ilk növbədə yaşadıkları bölgə-mahallarda sözügedən sənətin təmsilçisi statusunda onun təqdim-təbliğində və davamlılığının təmin olunmasında böyük rol oynayıblar. Bunlardan biri də vaxtilə Şəki-Zaqatala bölgəsində aşıqlıq istedadı ilə ad-san qazanmış Varxiyanlı Məhəmməd olmuşdur.

Varxiyanlı Məhəmməd (təxminən, XVIII yüzilliyin II yarısı-XIX yüzilliyin ortaları) Zaqatalanın Varxiyan kəndində dünyaya gəlmişdir. Atasını din xadimi olan Məhəmməd beş il Şəkiddə mollaxanada dini savad almış, daha sonra Şuşaya getmiş və iki il də Şuşada Molla Pənah Vaqifin açdığı məktəbdə təhsil almışdır (1, 150). Bir sıra şeirlərində Vaqif poeziyasının təsirinin müşahidə edilməsi də təsadüfi deyildir.

Varxiyanlı Məhəmməd, həmçinin, aşıq sənətini, klassik aşıq yaradıcılığı nümunələrini və şeir texnikasını da dərinlən öyrənmiş, bu istiqamətdəki istedad və bacarığı sayəsində dövrünün tanınmış aşıqlarından biri kimi məşhurlaşmışdır. Özünəqədərki ustaların yaradıcılığına yaxından bələd olan və onlardan bəhrələnən Varxiyanlı Məhəmmədin bir sıra şeirlərində Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Dədə Kərəm kimi sənətkarların poetik ruhu aydın şəkildə müşahidə olunur.

Məsələ:

*Sallana-sallana gedən Salatın,
Gəl belə sallanma, söz dəyər sana.
Al-yaşıl geyinib qarşıda durma,
Yayın bədnəzərdən, göz dəyər sana (3, 28).
(Qurbani)*

*Sallana-boylana gedən Salatın,
Elə sallanginən yol inciməsin.
Qorxuram dünyanın yeli tərs əsə,
Tökülə gərdənə tel, inciməsin (3, 156).
(Varxiyanlı Məhəmməd)*

*Sallanıban gedən dilbər,
Yaxan düymələ-düymələ.
Məni dərdə salan dilbər,
Yaxan düymələ-düymələ (5, 155).
(Aşıq Kərəm)*

*Sallanıban gedən dilbər,
Kərəm eylə, yar, yavaş get.
Məni dərdə salan dilbər,
Kərəm eylə, yar, yavaş get (3, 153).
(Varxiyanlı Məhəmməd)*

Gördüyümüz kimi, müqayisə üçün təqdim etdiyimiz nümunələrin yaratdığı mənzərədə bu cəhət aydın şəkildə özünü göstərir.

Varxiyanlı Məhəmmədin gəraylı, qoşma, müxəmməs, təcnis, divani və digər şeir şəkillərində yaratdığı nümunələr onun yaradıcı-ustad aşıq kimi yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərini və poetik istedad səviyyəsini göz önünə gətirir. Onun "Səndən" rədifli qoşması bədii-üslubi səciyyəsi, sözlərin ahəngdar düzülüşü, daxili qafiyələnmə sistemi, aşıqanə duyğuların səmimi və könüloxşayan poetik ifadəsi baxımından diqqəti

çəkir:

*Nazlı dilbər, gəl ixtilat eyləyək,
Sazı məndən, simi məndən, söz səndən.
Ərzimizi hansı yana yetirək,
Davət məndən, qələm məndən, yaz səndən (3, 156).*

Aşığın digər bir qoşmasında da, təxminən, oxşar mənəzərə müşahidə olunur:

*Yatmış idim, qəfil gəldi üstümə,
Bir cam dolu, bir cam yarı, bir cam az.
Üç muradı onda tutdum dəstimə,
Bir cam kamal, bir cam söhbət, bir cam saz (3, 165).*

Qeyd edək ki, bu qəbildən olan səciyyəvi poetik nümunələr Azər-baycan ədəbiyyatının böyük nümayəndələrindən olan Şah İsmayıl Xətəinin, həmçinin, ağılsəli Aşıq Musanın və b. yaradıcılığında da mövcuddur.

Varxiyanlı Məhəmmədin aşıq poeziyasında bir çox sənətkarların yaradıcılığında rast gəlinən “Dedin-nə dedi” qəlibindən olan qoşması, anafordan istifadə yolu ilə yaratdığı “Könül” rədifli şeiri və başqa bu kimi örnəkləri daxili-mənəvi yaşantıların, lirik duyğuların obrazlı-bədii ifadəsi və müqayisəli təsvir-təqdimi baxımından maraqlı doğurur.

Aşıq Məhəmmədin gözəli təsvir-tərif etdiyi müxəmməsləri aşıq poeziyasında müxəmməs yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri və bədii məziyyətlərilə seçilən ən gözəl nümunələrindəndir:

*Bir belə Ay gözəlin
Özünə qurban olasan.
Dindirib-danışdırıb
Sözünə qurban olasan.
Camalı mahi-taban,
Üzünə qurban olasan.
Süzülüb nə xoş baxır,*

*Gözünə qurban olasan.
Nə əcəb, gəftarı xoş,
Avazına qurban olasan (4, 164).*

Aşıq Məhəmmədin yaradıcılığının bizə çatan az syda olan nümunələri içərisində tənəis şeir biçiminə də rast gəlirik. Bildiyimiz kimi, tənəis səciyyəvi xüsusiyyətlərilə seçilən, müəllifdən bu xüsusiyyətlərə müvafiq keyfiyyətlər tələb edən və o qədər də asan olmayan şeir biçimidir. Aşıq poeziyasında Qurbani başda olmaqla müxtəlif aşıqlar tənəis yaradıcılığına müraciət etmiş, ustad sənətkarlar tənəisin gözəl nümunələrini yaratmış, həmçinin, struktur baxımından bir sıra yeni növlərini də düzüb-qoşmuşlar. Varxiyanlı Məhəmməd də tənəis yaradıcılığında müvəffəq olmuş aşıqlarımızdan biridir. Onun “Bir gözəl görmüşəm bizim ellərdə” misrası ilə başlayan tənəisi aşığın poetik istedadla yanaşı, cinas yaratmaq məharətini, həmçinin, ifadə tərzində həssas estetik duyumunu diqqətə çatdırır:

*Bir gözəl görmüşəm bizim ellərdə,
Üzündə sezmışəm busə bağları.
Yaşılbaşlar cəm-xəm eylər göllərdə,
Tərən şikarında busa bağları.*

*Nəzər saldım xanəsində a dərə,
Zəhmətimdən süzüləndə a dərə.
Könül istər güllərini a dərə,
Qorxum budu bağban busa bağları.*

*Məhəmmədəm, çəksəm, gəlməz ayarım,
Dolu badəm indi oldu a yarım.
Nə səbəbdən pərişansan, ayarım?
Səni qəmgin gördüm bu sabağları (3, 167).*

Üç bənddən ibarət olan bu tənəisdə, tənəis texnikasının qaydalarına uyğun olaraq, rədiflər bir-birilə və birinci bəndin ikinci misrasının sonluğu ilə cinas qafiyə yaratmışdır. Burada birinci bəndin ikinci misra-

sında işlənmiş “busə bağları” – “gözəlin üzündəki busə yerləri”, dördüncü misrasında “busa bağları” – “ovun ayağındakı bağları gizlicə izləmək, pusmaq”, ikinci bənddə “bağ-bağatı pusmaq”, üçüncü bənddə isə “bu sabah” mənasındadır. Birinci bənd istisna olunmaqla, qalan iki bəndin əvvəlinci üç misrası da cinas sözlər vasitəsilə biçimlənərək ayrı-ayrılıqda bənddaxili cinas qafiyə yaratmışdır. İkinci bəndin birinci misrasında “a dərə” – “qarı”, ikincidə “tər”, üçüncüdə “dərmək”; üçüncü bəndin birinci misrasında “ayarım” – qiymətli metalın təmizliyinin, saflığının, xalisliyinin göstəricisi, “əyar”, ikincidə “yarımçıq”, üçüncüdə isə sevgiliyə xitabən deyilmiş “ay yarım” mənasında işlədilmişdir.

Varxiyanlı Məhəmməd ənənəvi aşıq şeri şəkillərində örnəklər yaratmaqla yanaşı, mövcud qəlib əsasında yeni forma düzüb-qoşaraq aşıq poeziyasının bu baxımdan da zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Belə ki, əldə olan materiallara görə, aşıq poeziyasında cığalı-zəncirli mü-səddəsin ilk nümunəsi Varxiyanlı Məhəmmədin adı ilə bağlıdır:

*Sallanıban yüz naz ilə
Gələn kimin yaradı bu?
Qəddi-qamət, nə qiyamət,
Xırdaca dilbər idi bu.
Qabağı vəchi-qəmər,
Yanağı əhmər idi bu.
Qası kaman, kipriyi ox,
Gözləri xumarıdı bu.
Sinəmdə dəftər olub,
Dilimin əzbər idi bu.
Əzbər di, bəstə,
Dəhani püstə.
Ləbləri məstə,
Cənnət libasda.
Dal gərdən üstə
Qıvrılmış siyah tellər,
Deyəsən, şahmarıdı bu (3, 171).*

Varxiyanlı Məhəmmədin şeirlərində müşahidə olunan “Beş barmağım bal eyləsəm, ağdı”, “Yaxamı çürütdü zalım göz yaşım”, “Ağzında od tutmuş səməndər quşam”, “Üzündə sezmişəm busə bağları”, “Məğribdən Məşriqə kəmənd atılsa, // Heç ustadan qaşın kimi yay gəlməz”... kimi misraları düşüncə və hisslərin, psixoloji obrazın, həmçinin, gözəlin zahiri görünüşü ilə bağlı cizgilərin... təsvirinin maraqlı və orijinal poetik ifadəsi baxımından diqqəti çəkir.

Özündən əvvəlki ustaların yaradıcılığına dərinədən bələd olan, yeri gəldikcə onlardan yararlanan Varxiyanlı Məhəmmədin də həm sağlığında onunla bir dövrdə yaşayan, həm də özündən sonrakı aşıqlara böyük təsiri olmuşdur. Bu kontekstdə uyğun mədəni-coğrafi ərazidə fəaliyyət göstərən aşıqları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan aşıqlığının qüdrətli nümayəndələrindən olan Molla Cuma Varxiyanlı Məhəmmədin sənətkarlığını yüksək qiymətləndirmiş, onu özünün mənəvi ustası kimi dəyərləndirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Cumanın bir sıra şeirlərində Varxiyanlı Məhəmmədin poetik nəfəsi duyulur.

Varxiyanlı Məhəmmədin “Tellərin” rədifli gəraylısı ilə Göyçə aşıq mühitinə mənsub Aşıq Ələsgərin eyni rədifli gəraylısının üst-üstə düşmə məqamları onun digər bölgə-mahallarda da tanındığını və şeirlərinin yayılma arenasının genişliyini göstərir.

Varxiyanlı Məhəmməd:

*Xəbər almaq ayıb olmaz,
Nədəndi qısa tellərin?
Yoxsa aşıqın ölübdü,
Batubdı yasa tellərin (3, 153).*

Aşıq Ələsgər:

*Gözəl, sən nə vədəndi,
Kəsirdin qısa tellərin?
Kələğayı əlvan, qıyqacı
Üstündən basa tellərin (2, 263).*

Varxiyanlı Məhəmməd Şəki-Zaqatala çevrəsindən əlavə bir çox bölgə-mahallara və ətraf ərazilərə dəvətlər alaraq ağır toy-düyün məclisləri yola salmış, deyişmə-qarşılaşmalarda iştirak etmişdir. O, saz-söz

sınaqlarında aşılıq məharəti, peşəkarlığı, hazırcavablığı, improvizələri, bədahətən söz qoşmaq istedadı, geniş dünyagörüşü və biliyi sayəsində rəqiblərini məğlub etməsilə də məşhurluq qazanmışdır.

Təəssüf ki, belə bir aşığın yaradıcılığının hələlik çox az bir qismini əldə etmək mümkün olmuşdur. Ənənəvi olaraq şifahilik prinsipi əsasında və daha çox aşıq repertuarında yaşayıb-yayıma və daşınma ilə yanaşı, şübhə yox ki, yaxşı savad görmüş Vaxxiyanlı Məhəmməd şeirlərini özü yazıya da almışdır. Təəssüf ki, bu əlyazmaların da taleyi müəmmal qalmışdır. Çox güman ki, aşığın əlyazmaları o vaxt həmin bölgədə, xüsusilə də Şəkiddə məqsədli şəkildə yerləşdirilən və aşıqla düşmənçilik edən haylar-ermənilər tərəfindən ələ keçirilərək oğurlanmış, yaxud məhv edilmişdir.

Hayların millətimizə qarşı düşmən mövqeyinin tarixi, onların elə türk torpaqlarına və ya türkün hakim olduğu ərazilərə, həmçinin, Qafqaza gəldikləri, yaxud köçürüldükləri vaxtdan başlayır desək, yanılmazdır. Bu mənfurlar hər zaman əllərinə fürsət keçdikcə açıq və ya gizli şəkildə xalqımıza qarşı öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmişlər. Xain xislətli hayların düşmən münasibətlərinin, bitib-tükənmək bilməyən kin-küdurətlərinin, alçaq əməllərinin ağrı-acısı sevilən el sənətkarlarımızın taleyindən də keçmişdir. Vaxxiyanlı Məhəmməd də onlardan biri olmuşdur.

Aşığın gözü götürməyən mənfur haylar əvvəlcə onu şərhləyib həbs etdirirlər. Vaxxiyanlı Məhəmməd Çar Rusiyasına sürgün edilib üç il (digər bir varianta əsasən, günahsız olduğu isbata yetdiyinə görə üç ildən az) orada məhkum həyatı yaşamalı olur. Haqsızlığa məruz qalan aşıq həmin dövrdə qürbət, ayrılıq acısı, vətən, el-oba həsrəti, nisgil, şikayət, etiraz motivi ifadə edən bir sıra şeirlər yaradır.

*Qürbət eldə düşdüm xəstə,
Yerim silki salan yoxdu.
Hər tərəfə qəflə işlər,
Bu bərbada gələn yoxdu (3, 154) –*

misraları ayrılıq acısı çəkən aşığın ruhi-psixoloji yaşantılarını əks etdirir. Onun “Qəriblik” rədifli şeiri bu kontekstdə xüsusilə diqqəti

çəkir:

*Ahu-vay çəkibən qan ağlamaqdan,
Dönübdü ciyərim qana, qəriblik.
Hayana baxıram, bir kimsənəm yox,
Düşübdü yadıma ana, qəriblik.*

*Azarım çox olub ağrıyır başım,
Didəmdən tökülür al qanlı yaşım.
Yaxamı çürütdü zalım göz yaşım,
Gətirdi canımı cana qəriblik.*

*Aləm bilir ki, mən necə sərxoşam,
Bir tuti dilliyə mədhuş, bihuşam.
Ağzında od tutmuş səməndər quşam,
Qoydu məni yana-yana qəriblik.*

*Anam yoxdu başın açıb ağlaya,
Bacım yoxdu ürəyini dağlaya.
Torpaq gərək Məhəmmədi saxlaya,
Bəlkə gəldi yar bu yana, qəriblik (3, 164).*

Burada günahsız yerə doğmalarından, elindən-obasından uzaq düşərək qəriblikdə məhkum olub əzab çəkən aşığın psixoloji obrazını görürük. Şeirdə işlənən güclü lirik-sentimental və emosional-ekspresiv təsir gücünə malik ifadələr, mətnin ümumi ovqatı aşığın ruh halını təqdim etməklə yanaşı, dinləyicini də eyni ovqata kökləyərək ona ruhi-psixoloji təsir edir. Günləri ah-vayla keçən, “Hayana baxıram, bir kimsənəm yox, // Düşübdü yadıma ana, qəriblik” – deyən aşıq anasını xatırlayır, tək sirdaşı ayrılıq acısı ilə yanib-tutuşan ürəyi və bu acıdan axan göz yaşlarıdır. Aşıq psixoloji obrazını və ruh halını – “Yaxamı çürütdü zalım göz yaşım” – misrasında obrazlı-poetik şəkildə təsvir edir. Burada bir tərəfdən haqsızlığa, şər-böhtana uğrayan, bir tərəfdən məhkum olan, bir tərəfdən də qəriblikdə doğma yurddan və əzizlərindən ayrı düşən və bütün bunların müqabilində ruhən sarsılan,

iztirab çəkən aşığın psixoloji obrazını təqdim edən “Ağzında od tutmuş səməndər quşam” ifadəsi isə Varxiyanlı Məhəmmədin bədii təxəyyül və təfəkkürünün ortaya qoyduğu poetik tapıntıdır. Əfsanəyə görə, Səməndər quşu Qaf dağında yaşayır. Onun dimdiyi və ayaqları çaxmaq daşındandır. İldə bir yumurta qoyan Səməndər quşu balasını böyütdükdən sonra onun pərvazlanıb uçduğunu gördükdə sevincindən bunu unudub dimdiyini ayaqlarına vurur. Beləcə yaranan qığılcımdan alışıra od-alov içində yanıb külə dönür. Elə buna görə də səməndər quşu artır-çoxalmır, tək qalır. Digər varianta görə isə, pərvazlanıb uçan bala səməndər quşu özü fərəhlənib dimdiyini ayağına, yaxud ayaqlarını bir-birinə vurur və elə göydə yanıb kül olur.

Aşiq “Ağzında od tutmuş səməndər quşam” misrasında özünü mifoloji-təxəyyül obrazı olan səməndər quşuna bənzətməklə tənhalığını və çəkdiyi psixoloji ağrını ifadə etmişdir.

Varxiyanlı Məhəmməd məhkumluqdan azad olunub el-obaya döndükdən sonra mənfur düşmən aşığa qarşı alçaq niyyətini yenə də davam etdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Varxiyanlı Məhəmməd deyişmə-qarşılaşmalarda yenilməz bir aşiq olmuşdur. O vaxt Şəkiddə məskunlaşdırılmış haylar məqsədli şəkildə aşığı Şəkiyə deyişməyə dəvət edirlər. Belə söyləyirlər ki, aşiq sanki ermənilərin məkrli niyyətini hiss edirmiş kimi yaxınları ilə görüşüb-halallaşmış yola düşür.

Aşiq çağırıldığı yerə – Şəkinin Səbətli kəndinə gedir. Məclis qurulur və deyişmə başlayır. Göstərdikləri cəhdlərə baxmayaraq Varxiyanlı Məhəmməd onları çox asanlıqla bağlayır. Məğlub olmuş xain haylar gizləncə aşığın yeməyinə “vədəli zəhər” qatırlar. Deyilənə görə, haqq aşığı olduğuna görə bu ona əyan olur və şagirdlərinə “mənim yediyimdən siz yeməyin”, – deyər xəbərdarlıq edir. Şəkiddən Varxiyana qayıdarkən zəhər öz təsirini göstərir və yolda aşığın vəziyyəti pisləşir. Poetik örnəkləri qəlblərə məlhəm olan ustad sənətkar elə yoldaca dünyasını dəyişir.

Aşiq can üstündə olarkən üç bəndlik şeir demiş və bu şeiri onunla birlikdə olan adamlar yadda saxlamış, hətta yazıya da almışlar. Belə söyləyirlər ki, həmin şeir aşığın “Aman günüdü” rədifli şeiri olmuşdur. Bu, hər nə qədər tam dəqiqləşdirilməmiş olsa da, şeirin məzmunu,

ifadə etdiyi ruhi-psixoloji ovqat onun sözügedən hadisələrlə (aşığın həbsi və ya ölümü) bağlı yarandığını söyləməyə imkan verir:

*Bu nə yoldu, nə fərmandı, bilmirəm,
İzin verin, yollar, aman günüdü.
Bülbül olub öz bağımdan ötmədim,
Saralmayın, güllər, aman günüdü.*

*Məhəmmədin könü ahu-zardadı,
Baxtim bəd gətirib, işim dardadı.
Heç bilmirəm qohum-qardaş hardadı,
Xəbər verin, ellər, aman günüdü.*

Digər söylənilənlərə görə, Varxiyanlı Məhəmmədin əmisi oğlanları və şagirdləri olan Aşiq Qurban və Aşiq Təhməz də zəhərlənmiş, dilləri tutulmuş, xəstəhal olub bir müddət sonra dünyalarını dəyişmişlər.

Varxiyanlı Məhəmmədin məhfur haylar tərəfindən zəhərlənib öldürüldüyü, Çar imperiyası və onun sələfi olan sovet diktaturası dövründə gizli saxlanılmış, lakin xalq el sənətkarının ölüm tarixçəsini öz yaddaşında qoruyub saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşiq ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə, I cild. Aşiq poeziyası (tərtib edənləri Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı). – Bakı, 2017.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr... (toplayıb tərtib edən, ön sözün və qeydlərin müəllifi İslam Ələsgər). – Bakı, Şərq-Qərb, 1999.
3. Azərbaycan aşığı və el şairləri. 2 cildə, I cild (tərtib edən Əhliman Axundov). – Bakı, Elm, 1983.
4. Aşiq divaniləri və müxəmməsləri (hazırlayanlar: Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı, Altay Məmmədli). – Bakı, 2022.
5. Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı. Aşiq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. – Bakı, Elm və təhsil, 2018.

AYNUR KHALILOVA
PhD in Philology, Associate Professor

SUMMARY

Keywords: Varkhiyanli Mahammad, ashig art, creative-master craftsman, death of Varkhiyanli Mahammad, Armenian intrigue, psychological image

Varkhiyanli Mahammad was one of the prominent representatives of Azerbaijani ashug art, who lived in the second half of the XVIII – mid-XIX centuries. Varkhiyanli Mahammad, a creative-master craftsman, was a well-educated person and wrote his poems. Unfortunately, a small part of ashig's creativity reached us, and the fate of his manuscripts remained mysterious.

The Armenians poisoned and killed Varkhiyanli Mahammad. The fact that ashig was poisoned and killed by Armenians was kept secret, especially in Soviet times, but the people kept the history of the artist's death in their memory.

